

Євген Ю. Колосінський, Мар'яна І. Колосінська, Оксана О. Петрашак
**ПЕРСПЕКТИВИ ФУНКЦІОНУВАННЯ КЛАСТЕРНИХ
УТВОРЕНЬ ДЛЯ РОЗВИТКУ ТУРИСТИЧНОЇ СФЕРИ
КАРПАТСЬКОГО РЕГІОНУ**

У статті розглянуто питання кластерної моделі організації туристичної діяльності на базі регіону. Сформовано науково-методичний інструментарій виявлення можливостей створення кластерних утворень на базі регіональної взаємодії. Запропоновано алгоритм дослідження факторів впливу на формування та розвиток кластерів, який дозволяє виявити найбільш перспективні сфери роботи кластера в мінливих умовах зовнішнього середовища. Обґрунтовано переваги для розвитку туристичної сфери від створення кластера.

Ключові слова: туристичний кластер; Карпатський регіон; класифікація кластерів; регіональні утворення.

Форм. 3. Рис. 3. Табл. 7. Літ. 13.

Евгений Ю. Колосинский, Марьяна И. Колосинская, Оксана А. Петрашак
**ПЕРСПЕКТИВЫ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ КЛАСТЕРНЫХ
ОБРАЗОВАНИЙ ДЛЯ РАЗВИТИЯ ТУРИСТИЧЕСКОЙ СФЕРЫ
КАРПАТСКОГО РЕГИОНА**

В статье рассмотрены вопросы кластерной модели организации туристической деятельности на базе региона. Сформирован научно-методический инструментальный выявление возможностей для создания кластерных образований на базе регионального взаимодействия. Предложен алгоритм исследования факторов влияния на формирование и развитие кластеров, который позволяет выявить наиболее перспективные сферы деятельности кластера в меняющихся условиях внешней среды. Обоснованы преимущества развития туристической сферы в связи с созданием кластера.

Ключевые слова: туристический кластер; Карпатский регион; классификация кластеров; региональные образования.

Ievgen Yu. Kolosinskyi¹, Mariana I. Kolosinska², Oksana O. Petrashchak³
**PROSPECTS OF CLUSTER FORMATIONS FUNCTIONING FOR
TOURISM DEVELOPMENT IN THE CARPATHIANS**

The article considers the cluster model of tourism organization at the regional level. Methodological toolkit is offered to reveal the opportunities for cluster formation based on regional cooperation. An algorithm is suggested to study the factors of influence on clusters' formation and development, which enables finding the most promising fields for cluster activity under changing environment. Advantages from tourism development related to cluster formation are explained.

Keywords: tourism cluster; Carpathian region; clusters classification; regional formation.

Peer-reviewed, approved and placed: 16.09.2016.

Постановка проблеми. Інтеграційні процеси, що відбуваються в економіці на світовому рівні, призводять до зростання конкурентної боротьби в туристичній сфері та як наслідок до активізації пошуку альтернативних шляхів стимулювання туристичних потоків. Одним з інноваційних способів одержання конкурентних переваг є модель співпраці суб'єктів підприємництва та

¹ Chernivtsi Trade and Economics Institute of Kyiv National Trade and Economics University, Ukraine.

² Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Ukraine.

³ Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Ukraine.

створення на їх основі такого територіально-галузевого об'єднання, як туристичний кластер.

На сучасному етапі розвитку нашої країни, незважаючи на значні природні рекреаційні ресурси та природні умови, відслідковується низький рівень розвитку туристичної сфери. Саме тому застосування кластерної моделі, яка передбачає кооперацію споріднених галузей та інституцій, дозволить досягнути синергійного ефекту у розвитку туризму в Україні.

Аналіз досліджень і публікацій. Вивченню питань кластеризації, оцінки ефективності таких об'єднань присвячено праці таких провідних вчених, як А. Брувер [2], М. Портер [9], А. Шаститко [13]. Доцільно відмітити важливий внесок в теоретико-методологічну побудову кластерних моделей таких українських вчених, як М. Войнаренко [4] та С. Соколенко [11]. Питанням дослідження механізму доцільності формування, регулювання та розвитку кластерних утворень для розвитку туристичної сфери присвячено праці таких провідних вчених, як К. Андрущенко [1], В. Гоблик [5], О. Давидова [6], С. Соколенко [10], Д. Стеченко [1] та інших, що свідчить про перспективність та актуальність досліджень.

Невирішені раніше частини загальної проблеми. Незважаючи на вагомі доробки вітчизняних та зарубіжних науковців, дотепер відсутнє комплексне дослідження перспектив формування кластерних утворень для розвитку туристичної сфери Карпатського регіону. Невирішеність зазначених проблем і зумовила вибір теми дослідження, яка є актуальною та своєчасною.

Метою дослідження є теоретико-методологічне обґрунтування доцільності, можливості та перспектив функціонування кластерних утворень у рекреаційно-туристичному комплексі Карпатського регіону.

Основні результати дослідження. В умовах світового розвитку все частіше постає питання регіональних угруповань. Частіше такі угруповання (кластери) створюються між сусідніми регіонами, які спеціалізуються на випуску однорідної продукції. На нашу думку, однією з найперспективніших територій для формування туристичного кластеру є Карпатський регіон України, до якого належать: Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська та Чернівецька області. З огляду на поставлену мету, ми на основі ряду показників, що розглядатимуться нижче, плануємо дослідити перспективи створення кластерних утворень у рекреаційно-туристичному комплексі Карпатського регіону. Обрані показники дозволять визначити ефективність туристичної сфери в досліджуваному регіоні; обсяг прибутку від здійснення підприємницької діяльності в даній сфері, що припадає на одного мешканця, та спеціалізацію областей та регіону в цілому в сфері тимчасового розміщення та організації харчування, що послугує базисом для виявлення можливостей створення кластерних утворень на базі регіональної взаємодії.

Обґрунтування необхідності розвитку сфери тимчасового розміщення і організації харчування в регіоні та створення регіонального угруповання цього виду економічної діяльності показує оцінка структурних зрушень у регіоні за 2010–2014 рр. (табл. 1– 2). Динаміка оборотів у млн грн демонструє тенденції збільшення або зменшення даного показника, що дозволить встановити максимальне та мінімальне значення. Границі значень за 2010–2014 рр. виявляють

можливості утворення та визначають перспективи ефективного функціонування на майбутнє.

Таблиця 1. Структурні зрушення у сфері тимчасового розміщення і організації харчування Карпатського регіону України протягом 2010–2014 рр., млн грн*

Тимчасове розміщення і організація харчування	Роки					2014 до 2010, +/-
	2010	2011	2012	2013	2014	
Закарпатська область	116,4	115,8	488,6	128,1	163,4	47,0
Івано-Франківська область	72,5	89,1	118,3	105	111,4	38,9
Львівська область	605,1	699,6	878,2	898,5	858,9	253,8
Чернівецька область	н/д	143,9	118,7	109,2	145,5	145,5
Всього по Карпатському регіону	794,0	1048,4	1603,8	1240,8	1279,2	485,2
Всього по Україні ¹⁾	12876,6	14308,5	16736,3	17625,5	13667,2	790,6

¹⁾ Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя.

* побудовано на основі [8].

Дані табл. 1 відображають основні тенденції туристичної галузі Карпатського регіону та їхні структурні зрушення. Найбільша кількість витрачених туристами коштів припадає на Львівську область, яка вважається лідером обраного регіону. Наступне місце, відповідно до проведеного дослідження, належить Закарпатській області, потім слідує Чернівецька, останньою вважаємо Івано-Франківську область.

Таблиця 2. Структурні зрушення у сфері тимчасового розміщення і організації харчування Карпатського регіону України протягом 2010–2014 рр., %*

Тимчасове розміщення і організація харчування	Роки					2014 до 2010, +/-
	2010	2011	2012	2013	2014	
Закарпатська область	14,66	11,05	30,47	10,32	12,77	-1,89
Івано-Франківська область	9,13	8,50	7,38	8,46	8,71	-0,42
Львівська область	76,21	66,73	54,76	72,41	67,14	-9,07
Чернівецька область	н/д	13,73	7,40	8,80	11,37	11,37
Всього по Карпатському регіону	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	0,00

* побудовано на основі [8].

По табл. 2 відслідковуємо, що порівняння структурних зрушень 2014 р. до 2010 р. показало, що відбувся спад на 1,89% у Закарпатській області; на 0,42% – у Івано-Франківській; на 9,07% – у Львівській області, але зростання 11,37% – у Чернівецькій області. Це засвідчує існування ядра кластера, який може бути сформований у Львівській області, де, ймовірно, Львів виступатиме туристичною столицею Карпатського регіону. Позитивним для розвитку туризму в Карпатському регіоні є зміщення акцентів у структурі тимчасового розміщення і організації харчування з Львівської області за одночасно зростання кількості туристів у Чернівецькій та інших областях регіону.

З метою комплексного аналізу доцільно розглянути показники валового регіонального продукту та валового внутрішнього продукту Карпатського регіону у динаміці. Це доповнить комплекс даних для визначення необхідності побудови регіональних угруповань. У табл. 3 нами згруповано дані щодо

випуску валової продукції у туризмі регіону та валовий регіональний і валовий внутрішній продукти України за 2010–2014 роки.

Таблиця 3. Валовий регіональний продукт та валовий внутрішній продукт Карпатського регіону та України за 2010–2014 рр., млн грн*

Області, що входять до складу Карпатського регіону	Роки					2014 до 2010, +/-
	2010	2011	2012	2013	2014	
Закарпатська область	15299	18054	21404	21400	20951	5652
Івано-Франківська область	20446	26752	32286	33196	30374	9928
Львівська область	41655	52103	61962	63329	62442	20787
Чернівецька область	9892	11969	13166	13757	13289	3397
Всього по Карпатському регіону	87292	108878	128818	131682	127056	39764
Всього по Україні ¹⁾	1079346	1299991	1404669	1465198	1566728	487382

¹⁾ Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя.

* побудовано на основі [3].

Порівняння валового регіонального продукту Карпатського регіону України з внутрішнім валовим продуктом України показало такі результати: частка регіону складала: у 2010 р. – 8,1%; у 2011 р. – 8,4%; у 2012 р. – 9,2%; у 2013 р. – 9,0%; у 2014 р. – 8,1%. Така частка пояснюється також і тим, що в цьому регіоні проживає тільки 13,5% від загальноукраїнської чисельності населення.

На основі даних табл. 1 та 3 щодо обсягів випуску валової продукції в туризмі та валовому регіональному і внутрішньому продуктах розраховано коефіцієнти локалізації тимчасового розміщення і організації харчування [7, 17] Карпатського регіону України загалом та за областями, що входять до його складу (табл. 4). Коефіцієнт локалізації надасть нам можливість визначити питому вагу досліджуваної галузі у загальній структурі виробництва регіону до питомої ваги тимчасового розміщення і організації харчування в країні.

Таблиця 4. Коефіцієнти локалізації тимчасового розміщення і організації харчування Карпатського регіону України за 2010–2014 рр. *

Області, що входять до складу Карпатського регіону	Роки					2014 до 2013, +/-
	2010	2011	2012	2013	2014	
Закарпатська область	1,516	1,227	4,445	0,988	1,391	↑
Івано-Франківська область	0,627	0,725	0,779	0,575	0,770	↑
Львівська область	1,699	1,590	1,683	1,586	1,687	↑
Чернівецька область	0,000	3,180	2,235	1,999	2,990	↑
Всього по Карпатському регіону	1,347	1,482	1,907	1,325	1,569	↑

* розраховано на основі даних табл. 1 та 3.

Коефіцієнт локалізації ($K_{лок}$) виробництва на території регіону розраховують як відношення питомої ваги випуску окремого виду економічної діяльності (ВЕД) регіону, в загальному обсязі випуску регіону та питомої ваги продукції, що створена окремим ВЕД країни, в загальному обсязі випуску України.

Якщо відобразити це у вигляді формули, то це буде наступним чином [7, 17]:

$$K_{\text{лок}} = \frac{V_{\text{ВЕД}}^{\text{рег}} / V_{\text{заг}}^{\text{рег}}}{V_{\text{ВЕД}}^{\text{кр}} / V_{\text{заг}}^{\text{кр}}}, \quad (1)$$

де $V_{\text{ВЕД}}^{\text{рег}}$ – випуск за окремим ВЕД регіону; $V_{\text{заг}}^{\text{рег}}$ – загальний випуск продукції (послуг) по регіону; $V_{\text{ВЕД}}^{\text{кр}}$ – випуск за окремим ВЕД країни; $V_{\text{заг}}^{\text{кр}}$ – загальний випуск продукції (послуг) по країні.

За отриманим результатом у табл. 4 визначено, що найбільша локалізація в галузі тимчасового розміщення і організації харчування зосереджена в Чернівецькій області, а найменша і не відповідає значенню більшому від одиниці – в Івано-Франківській. Але загальний результат розрахунку коефіцієнту локалізації у туризмі Карпатського регіону України складає більше 1, що свідчить про високу можливість створення кластера в досліджуваному регіоні.

На рис. 1 наочно відображено динаміку значення коефіцієнту локалізації у галузі тимчасового розміщення і організації харчування Карпатського регіону України у розрізі областей, що входять до його складу протягом 2010–2014 років. Значення показника у всіх областях з 2010 р. по 2014 р. змінюється неоднозначно. У всіх областях регіону, окрім Чернівецької, до 2012 р. спостерегаємо зріст показника, після чого йде спад. До кінця 2014 р. коефіцієнт локалізації знову зростає, що наведено на графіку. Це свідчить про те, що області Карпатського регіону України почали більше уваги приділяти розвитку туризму.

Наступним кроком дослідження є оцінювання середньої чисельності постійного населення Карпатського регіону України протягом 2010–2014 рр. у розрізі областей, що входять до складу регіону (табл. 5). Наведені дані дозволять зробити розрахунки показника, що визначить доцільність даної діяльності для кожного мешканця регіону. Аналіз табл. 5 показав, що склад населення областей, що входять до складу регіону, зазнав незначного зростання протягом досліджуваного періоду. Загалом по Карпатському регіону України середня чисельність населення незначно зростає: у 2011 р. – без змін; у 2012 р. – на 0,7%; у 2013 р. – на 0,7%; у 2014 р. – на 0,5%.

Ще одним етапом визначення необхідності створення туристичного кластеру є розрахунок коефіцієнту душевого виробництва у сфері тимчасового розміщення і організації харчування Карпатського регіону України протягом 2010–2014 рр. у розрізі областей регіону (табл. 6).

Коефіцієнт душевого виробництва ($K_{\text{д.вир.}}$) продукції ВЕД визначається відношенням питомої ваги випуску ВЕД регіону в обсязі випуску даного ВЕД країни до питомої ваги чисельності постійного населення регіону у чисельності постійного населення країни. Якщо відобразити даний коефіцієнт у вигляді формули, то це буде наступним чином [7, 18]:

$$K_{\text{д.вир.}} = \frac{V_{\text{ВЕД}}^{\text{рег}} / V_{\text{ВЕД}}^{\text{кр}}}{\text{ЧП}_{\text{рег}} / \text{ЧП}_{\text{кр}}}, \quad (2)$$

де $V_{\text{ВЕД}}^{\text{рег}}$ – обсяг випуску даного ВЕД у регіоні; $V_{\text{ВЕД}}^{\text{кр}}$ – обсяг випуску даного ВЕД у країні; $ЧП_{\text{рег}}$ – чисельність постійного населення регіону; $ЧП_{\text{кр}}$ – чисельність постійного населення країни.

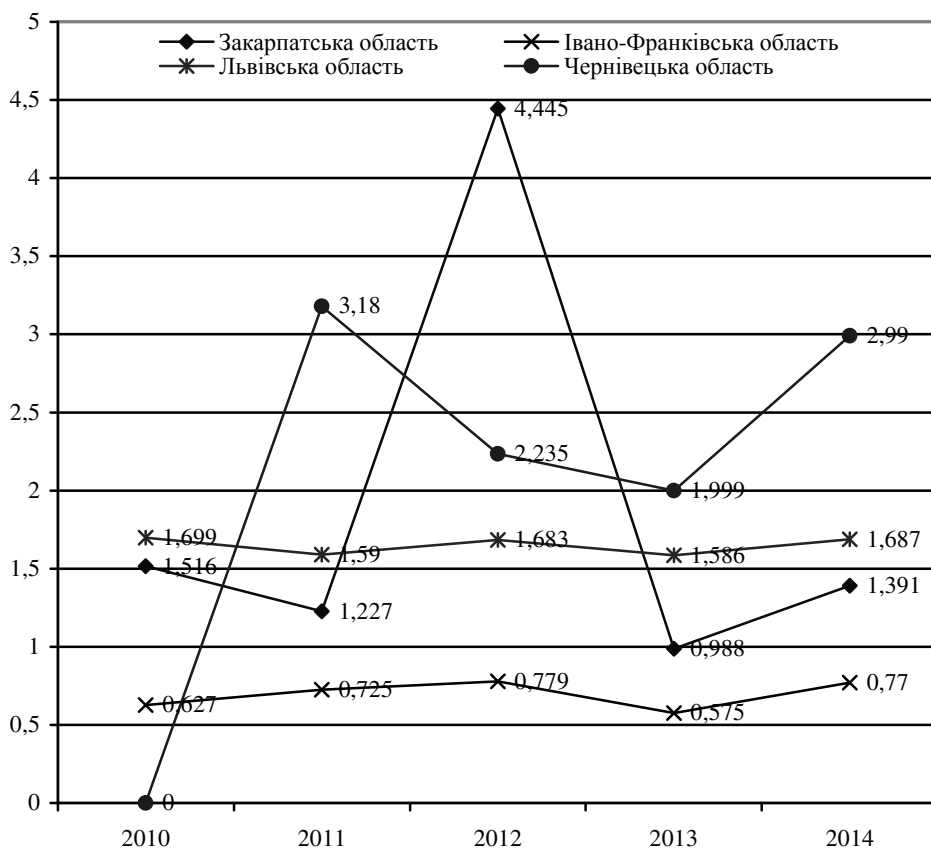

Рис. 1. Динаміка коефіцієнту локалізації тимчасового розміщення і організації харчування Карпатського регіону України протягом 2010–2014 рр., побудовано на основі табл. 4

Коефіцієнти душевого виробництва у сфері тимчасового розміщення і організації харчування Карпатського регіону України за 2010–2014 рр. показав, що тільки у Львівській області його значення трохи перевищує одиницю на кінець 2014 р., що свідчить про рівномірний та пропорційний населенню розподіл туризму в області. У всіх інших областях цей показник менший за одиницю, що означає нерівномірний розподіл виду економічної діяльності до частки населення областей.

На рис. 2 наочно відображено динаміку коефіцієнту душевого виробництва у галузі тимчасового розміщення і організації харчування Карпатського регіону України протягом 2010–2014 рр. у розрізі областей. З рисунку видно, що починаючи з 2010 р. коефіцієнт спав, вже у 2012 р. він зріс до максимуму, а в подальшому повернувся до середнього значення. Виходячи з роз-

рахунку коефіцієнту душевого виробництва, можна сказати, що найбільша частка отриманих від туризму коштів припадає на Львівську область, де на одного мешканця припадає значна частка отриманих доходів від тимчасового розміщення та організації харчування. На другому місці – Чернівецька область, яка має значний потенціал для розвитку туризму, але не може використати його з максимально ефективним результатом; далі йдуть Закарпатська та Івано-Франківська області.

Таблиця 5. Середня чисельність постійного населення Карпатського регіону та України за 2010–2014 рр., млн осіб*

Області, що входять до складу Карпатського регіону	Роки					2014 до 2010, +/-
	2010	2011	2012	2013	2014	
Закарпатська область	1,2432	1,2462	1,2498	1,2528	1,2554	0,0122
Івано-Франківська область	1,3775	1,3772	1,3782	1,3792	1,3796	0,0021
Львівська область	2,5288	2,5245	2,5225	2,5212	2,5197	-0,0091
Чернівецька область	0,9013	0,9017	0,9031	0,9048	0,9062	0,0049
Всього по Карпатському регіону	6,0508	6,0496	6,0536	6,058	6,0609	0,0101
Всього по Україні ¹⁾	45,6904	45,5257	45,413	45,3093	42,8314	-2,859

¹⁾ Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя.

* побудовано на основі [12].

Таблиця 6. Коефіцієнти душевого виробництва по тимчасовому розміщенню і організації харчування Карпатського регіону України за 2010–2014 рр.*

Області, що входять до складу Карпатського регіону	Роки					2013 до 2014, +/-
	2010	2011	2012	2013	2014	
Закарпатська область	0,332	0,296	1,061	0,263	0,408	↑
Івано-Франківська область	0,187	0,206	0,233	0,196	0,253	↑
Львівська область	0,849	0,882	0,945	0,916	1,068	↑
Чернівецька область	н/д	0,508	0,357	0,310	0,503	↑
Всього по Карпатському регіону	0,4656	0,5514	0,7189	0,5265	0,6614	↑

* розраховано на основі даних табл. 1 та 5.

Для уточнення можливості створення кластеру нами розраховано коефіцієнт спеціалізації по тимчасовому розміщенню та організації харчування у Карпатському регіоні України протягом 2010–2014 рр. у розрізі областей регіону (табл. 7). Коефіцієнт спеціалізації регіону ($K_{сп.рег}$) у конкретному ВЕД визначається як відношення питомої ваги випуску даного ВЕД регіону у випуску відповідного ВЕД країни до питомої ваги випуску регіону у випуску країни. Якщо відобразити даний коефіцієнт у вигляді формули, то це буде наступним чином [7, 20]:

$$K_{сп.рег} = \frac{V_{ВЕД}^{рег} / V_{ВЕД}^{кр}}{V_{рег} / V_{кр}}, \quad (3)$$

де $V_{ВЕД}^{рег}$ – обсяг випуску даного ВЕД у регіоні; $V_{ВЕД}^{кр}$ – обсяг випуску даного ВЕД у країні; $V_{рег}$ та $V_{кр}$ – відповідно випуск регіону та країни.

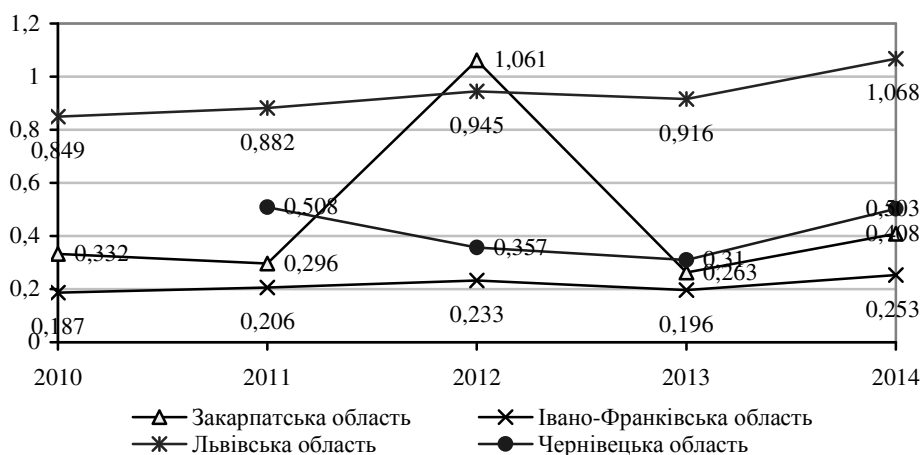

Рис. 2. Динаміка коефіцієнту душевого виробництва тимчасового розміщення і організації харчування Карпатського регіону України протягом 2010–2014 рр., побудовано на основі табл. 6

Таблиця 7. Коефіцієнти спеціалізації по тимчасовому розміщенню і організації харчування Карпатського регіону України за 2010–2014 рр. *

Області, що входять до складу Карпатського регіону	Роки					2013 до 2014, +/-
	2010	2011	2012	2013	2014	
Закарпатська область	1,504	1,225	4,457	0,980	1,386	↑
Івано-Франківська область	0,622	0,718	0,775	0,582	0,777	↑
Львівська область	1,698	1,578	1,671	1,575	1,700	↑
Чернівецька область	н/д	3,182	2,243	1,999	2,996	↑
Всього по Карпатському регіону	1,3468	1,4824	1,9074	1,3253	1,5696	↑

* розраховано на основі табл. 1.

У більшості областей та загалом по регіону показник спеціалізації по тимчасовому розміщенню і організації харчування Карпатського регіону України є більшим за 1 на кінець 2014 р., отже, можна вважати, що у Карпатському регіоні України є всі необхідні параметри для створення кластера з тимчасового розміщення і організації харчування.

На рис. 3 відображено динаміку коефіцієнта спеціалізації в туризмі Карпатського регіону України протягом 2010–2014 рр. у розрізі областей. Необхідно зазначити, що з 2010 р. по 2013 р. в усіх областях регіону показник спеціалізації зростає, а у 2013 р. відбувся спад, а потім знов збільшення. Це ще раз доводить, що регіон почав більше спеціалізуватися на туризмі.

Висновки. Таким чином, ґрунтуючись на класифікації кластерів С.І. Соколенко [10], створення туристичного кластера на базі Карпатського регіону відносимо до потенційних, тобто тих, що мають необхідні умови для формування і можуть бути використані для подальшого економічного розвитку країни. На території областей, що входять до складу Карпатського регіону, діє Рада з туризму Карпатського регіону, створена ще в серпні 2001 р. Закарпатською, Івано-Франківською, Львівською та Чернівецькою облдержадміністраціями з ініціативи Івано-Франківської обласної державної адміністрації. В 2003 р. в

Раду з туризму прийнято також Тернопільську обласну державну адміністрацію. Головною метою діяльності Ради з туризму Карпатського регіону є підтримка розвитку та маркетинг туристичної галузі регіону. Основні напрямки діяльності Ради включають координацію зусиль областей з розвитку туристичної галузі, аналіз розвитку туризму та діяльності туристичних підприємств, проведення навчальних семінарів, конференцій, круглих столів; здійснення маркетингу туристичних ресурсів регіону, моніторинг діяльності туристичної індустрії в регіоні, координація діяльності туристичних підприємств з урядовими, недержавними, міжнародними, донорськими та туристичними організаціями. Розраховані показники підтверджують перспективність функціонування Ради, але за умови використання сучасного механізму організації роботи туристичної сфери, яким є туристичний кластер. З огляду на зазначене вище, на нашу думку, доцільно запропонувати створити даний кластер з центром у Львові, а комплекс послуг з тимчасового розміщення і організації харчування варто формувати у всіх областях регіону, що надасть можливість задовольнити різноманітні потреби споживачів та запропонувати конкурентоспроможний продукт на ринку. Також варто враховувати мультиплікативний ефект від впровадження та функціонування кластеру, що сформує базу для розвитку також інших галузей регіону.

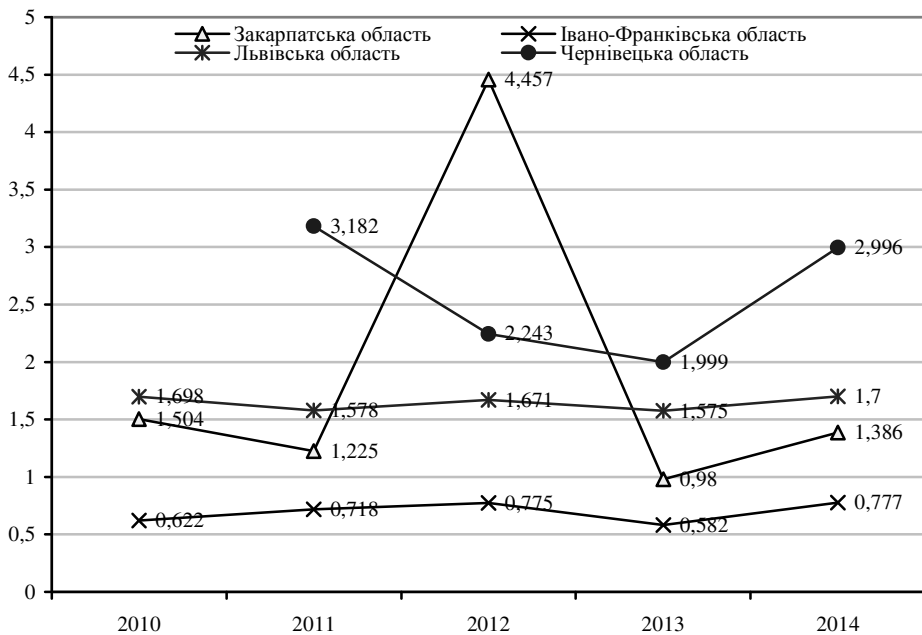

Рис. 3. Динаміка коефіцієнту спеціалізації з тимчасового розміщення і організації харчування Карпатського регіону України протягом 2010–2014 рр., побудовано на основі табл. 7

Перспективи подальших досліджень. Вбачаємо за доцільне розробити стратегію формування та розвитку туристичного кластера Карпатського регіону, а також визначити планові показники на майбутній період.

1. Андріющенко К.А., Стеченко Д.М. Наукові аспекти створення екотуристичних кластерів на Черкащині // Вісник ДІТБ.— 2004.— №8.— С. 69–71.
Andriushchenko K.A., Stechenko D.M. Naukovi aspekty stvorennia ekoturystychnykh klasteriv na Cherkashchyni // Visnyk DITB.— 2004.— №8.— С. 69–71.
2. Брувер А., Руденко Н., Грищенко С. Стратегічне планування місцевого розвитку: розробка та впровадження проєктів: Навч. посібник. — К.: Європ. комісія, 2006. — 168 с.
Bruver A., Rudenko N., Hryshchenko S. Stratehichne planuvannya mistsevoho rozvytku: rozrobka ta vprovadzhennia proektiv: Navch. posibnyk. — K.: Yevrop. komisii, 2006. — 168 s.
3. Валовий регіональний продукт (2004–2014) // Державна служба статистики України // www.ukrstat.gov.ua.
Valovyi rehionalnyi produkt (2004–2014) // Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy // www.ukrstat.gov.ua.
4. Войнаренко М.П. Кластери в інституційній економіці: Монографія. — Хмельницький: ХНУ; Тріада-М, 2011. — 502 с.
Voinarenko M.P. Klasteri v instytutsiinii ekonomitsi: Monohrafiia. — Khmelnytskyi: KhNU; Triada-M, 2011. — 502 s.
5. Гоблик В.В. Кластери в туристично-рекреаційному комплексі Закарпаття: Монографія. — Ужгород: Ліра, 2009. — 232 с.
Hoblyk V.V. Klasteri v turystychno-rekrea-tsiinomu kompleksi Zakarpattia: Monohrafiia. — Uzhhorod: Lira, 2009. — 232 s.
6. Давидова О.Г. Туристичний кластер як фактор конкурентоспроможності регіонів України // Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі.— Серія: Економічні науки.— 2011.— №6, Ч. 1. — С. 337–341.
Davydova O.H. Turystychnyi klaster yak faktor konkurentospromozhnosti rehioniv Ukrainy // Naukovyi visnyk Poltavskoho universytetu ekonomiky i torhivli.— Serii: Ekonomichni nauky.— 2011.— №6, Ch. 1. — S. 337–341.
7. Методичні вказівки до практичних занять та самостійної роботи студентів денної і заочної форм навчання з курсу «Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка» спеціальностей 7.050106 «Облік і аудит», 7.050107 «Економіка підприємства» / Укл. доц. О.В. Димченко. — Харків: ХНАМГ, 2006. — 36 с.
Metodychni vkazivky do praktychnykh zaniat ta samostiinoi roboty studentiv dennoi i zaochnoi form navchannia z kursu «Rozmishchennia produktyvnykh syl i rehionalna ekonomika» spetsialnostei 7.050106 «Oblik i audyt», 7.050107 «Ekonomika pidpriemstva» / Ukl. dots. O.V. Dum-chenko. — Kharkiv: KhNAMH, 2006. — 36 s.
8. Обсяг реалізованої продукції (товарів, послуг) підприємств за видами економічної діяльності // Державна служба статистики України // www.ukrstat.gov.ua.
Obsiiah realizovanoi produktsii (tovariv, posluh) pidpriemstv za vydamy ekonomichnoi diialnos-ti // Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy // www.ukrstat.gov.ua.
9. Портер М. Конкуренція / Пер. с англ. — М.: Вільямс, 2005. — 608 с.
Porter M. Konkurentciia / Per. s angl. — M.: Viliams, 2005. — 608 s.
10. Соколенко С.І. Перспективи розвитку кластерів туризму в Україні // Бизнес-партнер.— 2004.— №3.— С. 13–17.
Sokolenko S.I. Perspektivy razvitiia klasterov turizma v Ukraine // Biznes-partner.— 2004.— №3.— S. 13–17.
11. Соколенко С.І. Кластери в глобальній економіці. — К.: Логос, 2004. — 848 с.
Sokolenko S.I. Klasteri v hlobalnii ekonomitsi. — K.: Lohos, 2004. — 848 s.
12. Чисельність населення // Державна служба статистики України // www.ukrstat.gov.ua.
Chyselnist naselennia // Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy // www.ukrstat.gov.ua.
13. Шаститко А.Е. Кластери как форма пространственной организации экономической деятельности: теория вопроса и эмпирические наблюдения // Теория экономических исследований.— 2009.— №2 // cyberleninka.ru.
Shastitko A.E. Klasteri kak forma prostranstvennoi organizatsii ekonomicheskoi deiatelnosti: teoriia voprosa i empiricheskie nabludeniia // Teoriia ekonomicheskikh issledovaniy.— 2009.— №2 // cyberleninka.ru.